

СЕКЦІЯ 3 СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.923.3:371

СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ

Блинова О.Є., д.психол.н., професор,
завідуюча кафедрою загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У статті розглядаються психологічні аспекти професійної підготовки майбутнього педагога, зокрема вплив соціальних стереотипів на формування професійної свідомості педагога.

Ключові слова: соціальний стереотип, професійний стереотип, професійна свідомість, майбутній педагог.

В статье рассматриваются психологические аспекты профессиональной подготовки будущего педагога, в частности влияние социальных стереотипов на формирование профессионального сознания педагога.

Ключевые слова: социальный стереотип, профессиональный стереотип, профессиональное сознание, будущий педагог.

Blynova O.Ye. STEREOTYPING AS A MECHANISM OF FORMACION OF PROFESSIONAL OF CONSCIOUSNESS OF FUTURE TEACHERS

The article deals with the psychological aspects of training future teachers, in particular, the impact of social stereotypes on the formation of professional consciousness of the teacher.

Key words: social stereotype, stereotype professional, professional identity, a future teacher.

Постановка проблеми. Для кваліфікованої підготовки педагогічних кадрів є необхідним цілеспрямоване формування професійної свідомості, що включає оволодіння необхідними професійними знаннями, набуття умінь і навичок, вироблення потреб, мотивів, інтересів, установок, ціннісних орієнтацій тощо, які відповідають еталону педагога-професіонала.

Одним з важливих чинників трансформації соціальних категорій, зокрема, соціальних норм в індивідуальні судження є механізм стереотипізації. У зв'язку з цим потребує належного наукового дослідження проблема вивчення механізмів впливу соціальних стереотипів на процес формування свідомості людини.

Аналіз досліджень і публікацій. Дана проблема неодноразово привертала увагу вчених. Свідченням тому є роботи В.С. Агеева, О.О. Бодальова, В.М. Куніциної, І.С. Кона, В.М. Панфьорова, В.Ф. Петренка та ін. [1; 2; 3; 4; 6; 10]. При цьому зазначалося, що соціально-психологічна природа виникнення й функціонування стереотипів як форми суспільної та індивідуальної свідомості, а також механізми стереотипізації як чинники впливу на свідомість є однією з найскладніших та недостатньо вивчених проблем сучасної науки (А.Г. Асмолов, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, С.Д. Максименко, О.Ю. Семендяева, Т. Теджфел, В.О. Ядов та ін.).

Значний теоретичний і практичний інтерес представляє проблема стереотипізації для педагогічної та професійної психології. Підкреслюється важливість ролі стереотипів у процесі професійного становлення майбутніх фахівців, засвоєння ними професійних стандартів і вимог, що ставляться до моделі спеціаліста та є складовими професіограм (О.М. Бандурка, Л.І. Казміренко, Б.В. Кулагін), впливу стереотипів на формування уявлень людини про себе як суб'єкта професійної діяльності (М.В. Клімов, В.М. Сильов).

Метою дослідження є визначення особливостей впливу соціальних стереотипів на формування професійної свідомості майбутніх педагогів та мож-

ливостей використання цього явища у педагогічному процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зважаючи на багатоаспектність проявів та функцій стереотипів, вважаємо їх вплив на особистість одним з важливих чинників формування професійної свідомості майбутніх педагогів на етапі їх професійного становлення. Адже специфіка професії педагогів вимагає різнобічної та ґрунтовної підготовки, одним з основних завдань якої є формування здатності до аналітичного оцінювання педагогічних ситуацій, яке здійснюється на основі розвитку критичного та неупередженого мислення.

Для виконання емпіричної частини нашого дослідження значний інтерес представляли методики, побудовані на основі семантичного диференціалу Ч. Осгуда. Вони спрямовувалися на виявлення ціннісних орієнтацій, установок, емоційних характеристик, самооцінки тощо [7; 8; 11].

Для дослідження поля функціонування стереотипів нами була використана теорія особистісних конструктів Дж. Келлі. За допомогою особистісних конструктів він визначав ступінь когнітивної складності суб'єкта та його здатність критично оцінювати самого себе, інших людей, представників тієї чи іншої групи. Суб'єкт, який має вищий ступінь пізнавальної складності, здатен до більш адекватних оцінок, це дозволяє йому будувати відносно незалежну кількість параметрів, які характеризують той чи інший об'єкт, що збільшує можливість критичної оцінки стереотипних тверджень, зменшує консервативність у застосуванні стереотипів при формулюванні оцінок, загалом збільшує кількість параметрів сприймання та інтерпретації явищ оточуючої дійсності.

Досліджувану вибірку склали 76 студентів II-III курсів Інституту іноземної філології Херсонського державного університету, що навчаються за спеціальностями: англійська мова та література; німецька мова та література.

Необхідним компонентом професійного становлення майбутніх педагогів є формування уявлень про

набір професійних та моральних якостей, які повинен мати представник даної професії. Ці уявлення реалізуються в судженнях про типовий образ педагога-професіонала, визначають формування особистісних і професійних якостей студентів, впливають на становлення «Я-концепції» та безпосередньо торкаються програми освітньо-професійної підготовки майбутніх педагогів.

На нашу думку, персоніфікація «Я» професіонала значною мірою пов'язана з уявленнями про типовий образ професіонала у певній сфері діяльності, який трансформується у соціальний стереотип. Завдання виявлення функцій стереотипів у професійній сфері має насамперед констатуючий характер і може бути використане з метою формування уявлення про представника даної професії. Воно, зокрема, включає корекцію особистісних характеристик у відповідності з вимогами професії, як базової основи для створення іміджу професіонала, з залученням механізмів ідентифікації особистісного «Я» з «Я – професійним».

Базуючись на дослідженнях В.Ф. Петренка, можемо стверджувати, що соціальний стереотип виконує роль схематизованого уявлення про тип особистості – характерного представника даної професії. Професійним стереотипом-типажем є збірний образ уявлень про типового представника даної професії, який формується і підтримується як носіями професійного рівня, так і уявленнями про нього з боку інших людей, котрі безпосередньо не пов'язані з обов'язковими знаннями і нормативними вимогами певної професії. Якщо соціальний поведінковий стереотип – це узагальнений спосіб поведінки, еталон певного стилю, якого має дотримуватися представник тієї чи іншої професії, то стереотип-типаж – це схематизоване уявлення про особистість, з певним набором особистісних властивостей та характерологічних особливостей [7; 8].

Будучи способом категоризації іншої людини, соціальний стереотип може виступати й еталоном, міркою самоусвідомлення. При цьому професійна приналежність, по суті, є тією візитною картою, яку людина пред'являє для того, щоб охарактеризувати себе іншій людині [8]. Набуваючи уявлень про себе як педагога, студент виконує кілька дій: сприймання стереотипізованих уявлень про представника професії як таких, що відповідають його особистісним враженням; засвоєння типових уявлень про професію та професіонала; ідентифікація особистого «Я» з «Я» – професійним; трансформація професійного «Я» на рівень особистісних характеристик.

Зауважуючи на важливості ідентифікації особистісних характеристик з професійними стереотипами, ми погоджуємося з думкою В.Ф. Петренка, що важливим є той факт, коли людині, для якої професійна діяльність є провідною, тобто такою, яка надає смисл його життю, запропонувати оцінити образ власного «Я» (наприклад, за допомогою семантичного диференціалу) й образ людини його професії, то ці два описи будуть близькими, тобто матимуть схожі конотативні значення [8].

Як зауважує вчений – це демонструє включеність образу нашого «Я» в образ нашої професії. Образ «Я» розповсюджується й генералізується на області, особистісно значущі для суб'єкта, в тому числі й на його професію, іншими словами, образ професії містить частинку характеру, здібностей, інтересів людини. Можливість ідентифікації передбачає наявність психологічної близькості. І хоча цей процес зустрічний і професія шліфує характер людини, відточуючи ті чи інші грані, сама людина володіє свободою вибору тих професій, які відповідають її психічним схильностям. Цей вибір, очевидно, обумовлений як знаннями про об'єктивну специфіку професії, так і специфічним «ореолом», пов'язаним з престижністю професії,

її суб'єктивним образом, нав'язаним літературою, кіно, театром. В цю орієнтаційну основу вибору професії включені, очевидно, уявлення про типові особистісні риси професіонала, тобто уявлення про професійний типаж-стереотип [8].

Зі сказаного випливає, що сприймання, ідентифікація та засвоєння стереотипного образу абсолютно необхідна умова набування професійного стандарту. При цьому зауважимо, що межі переходу з одного рівня на інший, на наш погляд, передбачають й зміни особистісного статусу та впливають на уявлення людини про саму себе аж до зміни характерологічних особливостей у напрямку, який визначає професія.

Враховуючи теоретичні обґрунтування даної проблеми, можна побудувати програму емпіричної частини дослідження. Спочатку були проаналізовані уявлення студентів про деяку професійну модель педагога. Зокрема, дослідження спрямовувалося на виявлення особистісно-професійних якостей, необхідних в процесі педагогічної діяльності. В ході опитування були проаналізовані судження студентів про набір професійних якостей педагога. На основі типових відповідей виділені основні особистісно-професійні якості, які повинен мати педагог-професіонал. На їхній основі були складені опитувальники, побудовані за принципом біполярних характеристик Ч. Осгуда. Їхнє використання надало можливість визначити уявлення про образ «ідеального» та «типового» педагога в уявленнях студентів і встановити різницю між ними.

Формуючи інструкцію, ми використовували прийоми асоціативного експерименту, що дало можливість збільшити рівень свободи у формуванні оцінних суджень та обмежувало можливість «нав'язування» певних категоріальних оцінок. Інструкція передбачала завдання: «Сформулюйте, які, на вашу думку, особистісні та професійні якості повинні бути притаманні педагогу». Ми виходили з положення про те, що уявлення про особистісні та професійні якості «ідеального професіонала» виступає еталоном, який визначає саморозвиток і впливає на становлення майбутніх педагогів як суб'єктів професійної діяльності. На основі опитування були виділені оціночні характеристики ідеальних уявлень про педагога-професіонала. Аналіз якостей дозволив умовно поділити їх на групи, що враховували різнобічність особистісного та професійного образу педагога.

Це були якості, що характеризують інтелектуальні особливості (розумний, ерудований, цікавий); визначають професіоналізм (компетентність, спостережливість, аналітичність, непереджене ставлення); пов'язані з умінням володіти собою (стриманість, врівноваженість, спокій); свідчать про здатність до контролю ситуації (дипломатичність, самостійність у прийнятті рішень); пов'язані зі ставленням до оточуючих (уважність, тактовність, ввічливість, емпатійність); свідчать про самооцінку (незалежність, впевненість, вміння відстояти свою думку); відображають емоційність (активність, життєрадісність); визначають вміння спілкуватися (комунікативність, вміння переконувати, вміння вислуховувати думку інших, ораторські здібності).

Наступне завдання полягало у виявленні рівня стереотипності у судженнях про особистісно-професійні якості педагога, а також у виявленні значимих факторів у категоріях, що беруться для оцінювання.

Таким чином, були виявлені стереотипні якості в уявленнях про особистісно-професійні якості педагога в порядку їх значимості для респондентів.

Результати дослідження репрезентації професійних та особистісних якостей, які повинен мати педагог, свідчать про їх різний кількісний та якісний вияв. Так, обов'язковими вважаються такі якості, як інтелектуальність, професіоналізм, компетентність, вели-

кий розумовий потенціал, наявність професійної освіти тощо. Це дозволяє стверджувати, що уявлення про професійний образ педагога базуються на усвідомленні необхідності високого рівня професійної освіти, що включає особистісні характеристики її здобувача (ерудованість, інтелектуальність, наявність логічного і неупередженого мислення, здатність аналізувати і синтезувати інформацію, знаходити оптимальний варіант вирішення завдань тощо).

Поряд з професійними якостями важливе місце займають особистісні характеристики педагога. Результати свідчать, що такі якості, як чесність, принциповість, неупереджене ставлення, коректність є абсолютно обов'язковими в уявленнях про образ педагога-професіонала.

Аналізуючи характеристики якостей, притаманних образу «ідеального» педагога, зауважуємо, що провідне місце належить якості, яка характеризує високий професійний рівень. Його складовими є компетентність, освіченість. Це визначає серйозний підхід студентів до їхньої професійної підготовки, спонукає до засвоєння знань на достатньому кваліфікаційному рівні, а в структурі самосвідомості студентів формує бажання обов'язкового оволодіння необхідною базою знань, зумовлює прагнення підвищувати свій професійний рівень, працювати над самовдосконаленням.

Необхідно зазначити, що поряд з наявністю професійних знань, важливе місце займають морально-етичні якості педагога (чесність, порядність, принциповість тощо). У структурі професійної свідомості студентів значну перевагу складають якості, які допомагають здійснювати практичну діяльність майбутніх вчителів, такі як уважність, спостережливість, вміння аналітично мислити тощо, що свідчить про розуміння студентами специфіки своєї професії, формує здатність до критичної оцінки ситуації, вимагає синтезуючого мислення.

Суттєве виявлення мають такі якості, як рівень освіченості, загальної культури та емоційної рівноваженості. Необхідно відзначити наявність таких характеристик, як самооцінка, що свідчить про сформоване уявлення про необхідність самовдосконалення, виховання терпимості, толерантності, врахування думок інших людей, самокритичне ставлення до самого себе.

Аналіз показників, що характеризують особистісні якості майбутніх педагогів в даній вибірці, свідчить про обов'язковість загальної культури, володіння широким рівнем знань не тільки в сфері професійної діяльності.

Висновки. Таким чином, результати аналізу підтвердили характер уявлень в структурі свідомості майбутніх педагогів про професійно-важливі якості педагога-професіонала. Результати даного етапу експериментального дослідження дозволяють стверджувати, що у студентів – майбутніх вчителів сформовані основні принципи, якими вони керуватимуться в своїй майбутній діяльності. Про це свідчать уявлення у свідомості майбутніх педагогів про набір професійних та особистісних якостей, які повинен мати педагог. Наявність загальних характеристик в уявленнях про професійно важливі якості педагога, що представлені в дослідженні, дає підстави стверджувати, що існує значний вплив соціальних стереотипів на формування

професійної свідомості майбутніх педагогів, що реалізується в уявленнях та оцінних судженнях. У свою чергу це зумовило необхідність дослідження впливу стереотипів на професійне становлення майбутніх педагогів та, зокрема, на формування їх «Я-концепції», з метою прогнозування планомірного, методично вивіреного й педагогічно доцільного впливу на процес формування професійної свідомості майбутніх вчителів.

Соціальні стереотипи виступають важливими чинниками формування професійної свідомості студентів-майбутніх вчителів. В професійній орієнтації студентів позитивні стереотипи сприяють формуванню позитивного образу педагога-професіонала та посилюють мотивацію студентів до самовдосконалення, що, зокрема, проявляється у становленні їхньої «Я-концепції». Негативні стереотипи та установки заважають формуванню навичок критичного оцінювання професійної ситуації, її учасників та самого себе, об'єктованому вибору способу реагування, прийняттю оптимального рішення.

Шляхом психолого-педагогічної корекції, спрямованої на формування гнучкості мислення, можливо впливати на зміну установочних факторів у структурі свідомості студентів.

Література:

1. Агеев В.С. Психологическое исследование социальных стереотипов / В.С. Агеев // Вопросы психологии. – 1986. – № 1. – С. 95–101.
2. Агеев В.С. Стереотипизация как механизм социального восприятия // Общение и оптимизация совместной деятельности / Под ред. Г.М. Андреевой, Я. Яноушека. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1987. – 245 с.
3. Берулава Г.А. Поведенческие стереотипы с позиции теории сетевого образования [Текст] : монография / Г.А. Берулава, М.М. Берулава. – Сочи : НОУ ВП «Международ. Инновационный институт», 2012. – 207 с.
4. Ковалев В.В. Искусственные стереотипы в российском обществе: понятие, механизм образования, социальная роль : [монография] / В.В. Ковалев. – Ростов-на-Дону : ИПО ПИ ЮФУ, 2009. – 159 с.
5. Куницина В.Н. Социальные стереотипы – условие и продукт социализации // Человек и общество. (Ученые записки ЛГУ. НИИ КСИ. – Вып. IX). – Л., 1971. – С. 184–193.
6. Овсянникова В.В. Динамика «образа своей профессии» в зависимости от степени приобщения к ней / В.В. Овсянникова // Вопросы психологии, – М., 1981. – № 5. – С. 133–137.
7. Панферов В.Н. Когнитивные эталоны и стереотипы взаимопознания людей // Вопросы психологии. – М., 1982. – № 5 – С. 139–141.
8. Петренко В.Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обывденном сознании. – М.: Изд. МГУ, 1983. – 177 с.
9. Петренко В.Ф. Семантический анализ профессиональных стереотипов / В.Ф. Петренко // Вопросы психологии. – М., 1986. – № 3. – С. 133–143.
10. Речкин Н.С. Стереотипы и процессы стереотипизации в школьном образовании : [монография] / Н.С. Речкин. – Ростов-на-Дону : Изд-во СКНЦ ВШ АПСН, 2005. – 307 с.
11. Русина Н.А. Изучение оценочных эталонов и социальных стереотипов с помощью семантических измерений / Н.А. Русина // Вопросы психологии. – М., 1981. – № 5. – С. 96–105.
12. Стереотипы и динамика мышления / Д.И. Широков, Е.А. Алексеева, В.Т. Бондарев и др. – Мн.: Наука і техніка, 1993. – 248 с.
13. Шмелев А.Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности. – М.: Изд. МГУ, 1983. – 157 с.